

В. П. Олексенко

Херсонський державний університет

МОВОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ ІВАНА ОГІЄНКА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ДУМКИ ХХ СТОРІЧЧЯ

У статті проаналізовано творчу діяльність видатного українського мовознавця, професора Івана Огієнка, обґрунтовано наукові пріоритети вченого в дослідженні української мови, з'ясовано важливість ідей науковця у становленні української лінгвістичної науки, подано аналіз основного лінгвістичного доробку вченого.

Ключові слова: Іван Огієнко, старослов'янська мова, історія української мови, рідна мова, діалектологія, акцентологія, термінотворення.

У кожному епоху є постаті, які на багато років уперед визначають подальший розвиток науки, піднімають її на якісно новий рівень, відкривають нові горизонти знань.

Нині важко уявити українську гуманітарну науку, і мовознавчу зокрема, без творчого доробку видатного вченого Івана Огієнка, подвижника української науки і культури.

Професор Іван Огієнко – один із найвизначніших українських учених ХХ сторіччя, він видатний мовознавець – україніст і славіст, палеограф, поет, перекладач, історик церкви, богослов, перекладач Біблії і богослужбових книг, філософ, історик культури, літературний критик, фольклорист, мистецтвознавець, публіцист, редактор і видавець. Автор близько тисячі наукових праць із різних галузей українознавства, «один з найвидатніших сподвижників українського відродження» ще донедавна був насильницьки вилучений із культурно-освітнього простору України.

Сучасники називали його людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку. І це не випадково. Адже свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурологічного діяча він однаковою мірою успішно виявляв і як редактор та видавець, і як ректор та міністр, і як православний митрополит та перекладач, і як поет та філософ. Важко сказати, в якій із названих сфер діяльності І.Огієнко залишив найпомітніший слід. Одне беззаперечне: він чесно і сповна служив українській справі, до останніх днів свого довгого й важкого життя не полишав подвижницького чину на ниві відродження нації, захисту, а згодом утвердження та розвою рідної мови, культури загалом [12].

Україна лише починає відкривати для себе І.Огієнка, творча спадщина якого через історичну несправедливість була вилучена з наукового обігу. Нині дослідники відкривають невідомі сторінки біографії вченого, життя якого, часом нелегке і тернисте, ускладнювалося тяжкою душевною драмою – втратою України. На чужині, у хвилини радості та печалі, молився він за її Боже воскресіння. В студентські роки Іван Огієнко поринув у наукову працю, був одним із кращих у «семінарії» професора В. Перетца. Як кореспондент співробітничав із редакціями газет «Громадська думка», «Рада», з київською «Просвітою», Науковим товариством імені Тараса Шевченка у Києві. Тоді ж почав друкуватися як поет, прозаїк, учений. (Поезія «Не питай» (1907) стала згодом народною піснею).

Особливо помітними були на той час його лінгвістичні розвідки «Огляд українського язикознавства» (1907), «Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її» (1908). За розробку «Двійне число в українській мові»

(1909) І. Огієнко удостоївся диплома першого ступеня. Після здобуття університетської освіти вчителює, не полишаючи пошукової та дослідницької праці.

Упродовж 1910-1915 рр. він публікує п'ять наукових розвідок, присвячених творчості видатного українського письменника, проповідника XVII ст. Іоанікія Галатовського. Він стає відомим як автор популярних підручників для самоосвіти, зокрема «Рідне писання», «Українська грамати́ка», «Краткий курс українського язика», «Порадник студентам, вчителям» та ін.

Після Лютневої революції 1917 р. поринає у вир політичного, культурно-просвітянського та історико-культурологічного життя. За дорученням Центральної Ради вводить в університеті розширений курс «Історії української мови». Ставши міністром освіти в уряді УНР й одночасно міністром віросповідань 1919-1921 рр., І. Огієнко очолив Правописну комісію й разом із академіком А. Кримським і професором С. Тимченком підготував «Проект правопису української мови», схвалений і затверджений Всеукраїнською Академією Наук.

Дослідницька ґрунтовність, літературний талант індивідуального стилю – найхарактерніші ознаки манери письма невтомного вченого, публіциста, оратора. Його праці мали й нині мають неабияку вартість, прикладне значення, бо служили й слугують єдиній і найвищій меті – національно-духовному воскресінню України, її народу.

Багатогранне життя і наукова спадщина Івана Огієнка потребують ґрунтовного дослідження, адже свій природжений хист ученого, педагога, державного, громадського, церковного і культурного діяча він успішно застосував як мовознавець та літературознавець, як редактор та видавець, як перекладач та поет, як ректор та міністр, як православний митрополит та історик української церкви. Відомо, що в радянські часи ім'я цього державного і церковного діяча було заборонено, його праці були виключені з наукового обігу та перебували у спецфондах. Лише з початку 90-х років XX століття вітчизняними науковцями почалися дослідження багатогранної діяльності та наукового доробку Івана Огієнка.

Особливий інтерес до творчого доробку І. Огієнка проявляють Л. Ляхощка, В. Ляхощкий, С. Мартиненко, А. Марушкевич, І. Тюрменко [4]. Зокрема, Л. Ляхощка, вивчаючи педагогічну спадщину І. Огієнка, аналізує підручники для вивчення української мови, розроблені ним, та подає їх неповний текст на сторінках часописів. В. Ляхощкий висвітлює просвітницьку діяльність І. Огієнка як мовознавця, педагога, а також редактора й видавця часописів «Наша культура» та «Рідна мова». Окремі аспекти мовознавчої спадщини вченого висвітлено у наукових розвідках С. Болтівця. Аналізуючи підручники, посібники, таблиці для вивчення української мови, дослідник робить висновки, що вчений продовжив розробку психологічного напрямку в українському мовознавстві, розвинутого О. Потебнею і Б. Грінченком, тобто І. Огієнко вважав мову вираженням національної психіки, душі й свідомості народу. М. Тимошик – автор першої в Україні монографії, присвяченої життєдіяльності І. Огієнка. На основі широкої джерельної бази дослідник підготував докладний біографічний нарис, проаналізував ґрунтовні мовознавчі, літературознавчі та історико-релігійнознавчі студії вченого, зокрема, «Історію українського друкарства» та «Історію української літературної мови» [12].

І. Огієнко як лінгвіст, багатогранний учений, який має значні здобутки, власне, в усіх галузях українського мовознавства: сучасної української мови (фонетика, морфологія, синтаксис), історії правопису, лексикографії, етимології, діалектології, стилістики, ономастики, славістики, палеографії тощо.

Оскільки мова – головний рушій культури, І. Огієнко твердив: якщо занепадає мова, то занепадає і народ. З рідною мовою тісно пов'язані народ-

ні перекази, звичаї і взагалі цілий традиційний уклад життя – все це міцно об'єднується рідною мовою в єдине гармонійне ціле. Вчений констатував: якщо забрати рідну мову – то цілий такий нам близький та рідний уклад стане тільки простою етнографією. Ось саме через це, наголошував І. Огієнко, кожний, хто втрачає рідну мову, перестає бути органічним членом свого народу; він може цікавитися своїм народом, може навіть допомагати йому, але вірним сином своєї нації безмовна особа ніколи не буде [6].

Необхідно акцентувати увагу на мовознавчих працях ученого: «Українська грамика: Частина перша. Основи українського правопису» (1921), «Богослужбова мова в слов'янських церквах: Збірка рецензій на нові видання» (1931), «Навчаймо дітей української мови Проповіді» (1961), «Хвалімо Бога українською мовою!» (1962), «Грамотично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961).

У передмові до «Української грамики», своєрідного посібника з українознавства, І. Огієнко пише, що основною педагогічною метою було практично допомогти дітям в опануванні української мови й підвести їх до вміння робити висновки. Автор розкриває принципи й методику укладання грамики, вважає, що він «пильнував провести ідею повільного історичного розвою нашої мови...».

Великий пропагандистський заряд несуть і інші публікації І. Огієнка. В брошурі «Навчаймо дітей своїх української мови» автор закликає берегти українські звичаї, свою рідну мову, любити український народ («Мова – це серце народу, це жива душа його», «Родина – як домашня церква», «Без знання української мови українцем не будеш!», «Хто дурається української мови, той руйнує українську націю»). У книжечці «Хвалімо Бога українською мовою!» зібрано популярні нарис: «Рідна мова – душа церкви», «Право української мови бути мовою богослужбовою», «Видатні новочасні богослови та ієрархи стоять за рідну мову в церкві», «Жива мова в українській православній церкві».

Видатний український мовознавець І. Огієнко виявляв велику зацікавленість до історії слов'янських мов: української, старослов'янської, російської. І. Огієнко належать поважні праці в галузі історії старослов'янської мови.

Визначною й унікальною у світовій славістиці була спроба І. Огієнка створити багатотомну історію старослов'янської (церковнослов'янської) мови, яка, на жаль, так і не була доведена до кінця: із запланованих дванадцяти томів побачила світ лише половина: т.1. «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Частина 1» (1927); т.2. «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Частина 2» (1928); т.3. «Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Частина 3» (1927); т.4. «Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян» (1927); т.5. «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків» (1929); т.6. «Фонетика церковнослов'янської мови» (1927); т.10. «Старослов'янська палеографія» (1928). Багатотомна історія старослов'янської мови, що планувалась ним у 12-ти томах під спільною назвою «Історія церковнослов'янської мови», мала складатися з чотирьох циклів: 1) кирило-мефодіївський (у трьох томах), з яких опубліковано лише перші два (історія церковнослов'янської мови: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність, 1927-1928; третій, який мав подати публікації кирило-мефодіївських джерел, так і не вийшов друком, що, мабуть, було викликано публікаціями П. Лаврова на цю тему; 2) цикл, пов'язаний із старослов'янським письмом і палеографією (у трьох томах), один з яких висвітлював проблеми, присвячені виникненню азбуки й літературної мови у слов'ян; у наступному – робився історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд старослов'янських пам'яток X-XI ст. з детальною бібліографією і численними фотознімками та додатком гарно укладеного словника, а в десятому, опублікованому літографським способом, висвітлювалися питання

слов'янської палеографії; 3) цикл фонетико-граматичний, що мав складатися з чотирьох томів, з яких опубліковано літографським способом тільки шостий том, присвячений фонетиці, а матеріали дев'ятого – з історії церковнослов'янської вимови і наголосу, публікувалися лише частково в складі інших праць; 4) цикл, що мав бути представлений двома томами (одинадцятим – дванадцятим), присвяченими історії перекладів Св. Письма і богослужбових книг церковнослов'янською і живими слов'янськими мовами, окремо не публікувався, хоч матеріали на цю тему частково висвітлювалися в інших працях автора (напр.: Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол, 1930 та ін.).

Прикро, що такому грандіозному починанню цього заслуженого невтормого працівника на ниві слов'янської науки і культури не судилося бути збереженим до кінця.

У монографіях, присвячених Кирилові й Мефодієві, автор докладно висвітлює обставини створення давнього слов'янського письма, яким була глаголиця, що аргументовано доводиться. Кирилиця постала пізніше як результат діяльності учнів солунських братів і прямих продовжувачів їхньої справи. Тут же розглядається проблема користування слов'янами різними системами нової графіки, а наслідок тривалої традиції користування слов'янами грецьким письмом. Докладно розповідається про місіонерську діяльність братів у Моравії.

Особливо цінною працею І. Огієнка є монографія «Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків. Історичний, лінгвістичний і палеографічний огляд». Праця виконана дуже сумлінно, у ній здійснено докладний історичний, лінгвістичний та палеографічний аналіз значної кількості пам'яток старослов'янської мови, кожний розділ супроводжується повного бібліографією літератури, визначається національна належність пам'яток, указані основні риси південної (української) вимови східнослов'янських пам'яток XI ст., у монографії представлено 155 фотокопій кириличних пам'яток [3, с.64].

І. Огієнко належить до тих учених, які вміли в доступній формі подавати історичні коментарі до різних мовних явищ. Загалом синхронний аналіз з історичними коментарями – жанр, що колись мав ознаки класичності, тепер, на жаль, поступово відходить на периферію. Одна з основних причин цього – відсутність праць, які поєднували б сучасне бачення структури явища з глибоким аналізом його генези. Праці І. Огієнка в багатьох випадках нагадують нам цю незаслужено забуту традицію, традицію широкого залучення історичних даних. Він у низці праць дав докладний аналіз кількох пам'яток української мови, причому часто вперше в історії українського мовознавства вводив пам'ятки в науковий обіг. Серед них є й такі, які він сам знайшов. До таких праць належить «Вербська Євангелія 1560 року», у якій здійснено палеографічний опис, проведено лінгвістичний аналіз пам'ятки, висвітлено проблеми діакритичних знаків у слов'янських стародруках. Корисною є вказівка на вокалізацію ь в о у прийменниках і префіксах як ознаку української належності пам'ятки. У праці «Псалтир половини XVIII в. у лемківським перекладі» автор приходиться до висновку, що мова пам'ятки – це власне західноукраїнська літературна мова XVIII ст. зі значними вкрапленнями місцевих лемківських елементів; до праці додано український та церковнослов'янсько-український словники. У дослідженні «Лисецька тріодь 1734 року. З історії української мови в XVIII віці» автор звертає увагу на наголос як свідчення українського характеру наголошування в церковній мові у XVIII ст. І. Огієнко в працях «Українська Пересопницька Євангелія, 1556» та «Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 року» вказує на пам'ятки української

мови XVI ст. як наочне свідчення вживання української мови в церкві. Важливою працею в галузі історії української мови є дослідження «Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський Апостол 1560 р.» (1930), у якому дається широка характеристика українського культурного життя XVI ст. і докладний аналіз мови пам'ятки [3, с.64-65].

Про існування рукописної пам'ятки вчений дізнався 1925 р. від єпископа-суфрагана Львівського Др. Йосифа Боцяна, яку той випадково виявив, перебуваючи у Крехівському монастирі. На хребті книжки зазначалось: «Апостоль стихами избраній». Однак несподівана смерть єпископа Й. Боцяна та переїзд І. Огієнка до Варшави затримали на деякий час написання праці про Крехівський Апостол, і лише восени 1927 р., завдяки ласкавій допомозі редактора «Записок чина св. Василя Великого» Йосафата Скрутня, нарешті вдалося І. Огієнкові сісти за вивчення нової пам'ятки.

У праці «Історія української літературної мови» І. Огієнко розглядає також радянський період. Він зазначав, що на його початку йшов інтенсивний розвиток української мови, але наприкінці 20-х і в 30-х роках влада почала все більше і більше затискувати цей розвиток, посилюючи при цьому русифікацію.

Дослідження І. Огієнка історії української мови дають можливість визначити її місце в процесі розвитку української нації та української національної свідомості.

Видатний учений повернув із небуття одну з найцікавіших пам'яток української мови XVI ст. – український Крехівський Апостол 1560 р. у перекладі невідомого автора. 1931 року за працю «Українська літературна мова XVI століття і український Крехівський Апостол 1560 р.» університет чеського міста Брно присудив І. Огієнкові науковий ступінь доктора філософії.

На думку І. Огієнка, Крехівський Апостол є однією з найцінніших пам'яток української мови XVI-XVII ст., які були надруковані до 1930 року. До останнього часу найважливішою пам'яткою української літературної мови цього періоду вважали Пересопницьке Євангеліє 1555-1561 рр.

І. Огієнко стверджує, що «мова Крехівського Апостола без порівняння живіша, більше народня, ніж мова Перасопницької Євангелії, в котрій ще надто багато церковно-слов'янізмів; мова нашої пам'ятки місцями настільки жива і народня, що написана сучасним правописом – вона мало чим різниться від мови теперішньої». Перекладач пам'ятки інколи навіть сухим місцям сумів надати число українських форм та конструкцій; варто зауважити, що і сам оригінал (польська Біблія 1563 р.) був написаний живою польською мовою.

Наявність оригіналу робить пам'ятку ще ціннішою, бо є змога кожен раз порівняти те чи те місце з її оригіналом, найточніше визначити значення того чи того слова, що дуже важливо для дослідження етимології та семантики українського словника.

Віднайдена пам'ятка цікава, як свідчить І. Огієнко, ще й тим, що мова її – це мова переважно північноукраїнського наріччя; у ній чимало архаїчних рис, дуже цінних для історика української літературної мови, бо вони пояснюють виникнення багатьох фонетичних та морфологічних явищ нашої мови.

Порівнюючи мову Крехівського Апостола з українською літературною мовою XVII ст., учений бачить дуже багато спільного. У мові творів І. Галятовського, А. Радивиловського та інших письменників XVII ст. нового небагато, а тому вивчення мови Апостола, який на ціле століття старший від творів названих письменників (Крехівський Апостол І. Огієнко датує 1560-им роком), проливає світло на багато явищ української літературної мови XVII століття.

Великою і благородною була праця І. Огієнка, спрямована на розвиток української літературної мови. Праці з культури мови створювалися переважно у міжвоєнне двадцятиліття, коли вчений жив і працював у Польщі, тому вони мали великий вплив на вироблення і прийняття єдиних для всієї України літературних норм у Галичині і на Волині, створення «соборної», як писав І. Огієнко, літературної мови [3, с.65].

Українська літературна мова була предметом особливої уваги І. Огієнка. Він написав численні посібники, підручники для шкіл і самоосвіти, бібліографічні покажчики, праці з методики викладання, з історії української мови, уклав низку словників. Значним внеском у розвиток української мови було й видання в еміграції щомісячників «Рідна мова», «Наша культура», переклади й оригінальна поетична творчість, настійне впровадження літературної мови в церковну практику.

Як відомо, нова українська літературна мова розвинулася на народній основі під впливом двох літературно-мовних традицій: східної (наддніпрянської), остання з яких мала тенденцію наближення до східної. У дискусії між галицькими і наддніпрянськими письменниками, ученими, серед яких були І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, А. Кримський, І. Франко, В. Гнатюк та ін., І. Огієнко безкомпромісно був палким прибічником однієї літературної мови на наддніпрянській діалектній основі, обстоював принцип єдиної літературної мови. Він уважав своїм обов'язком «допомогти, в міру можливості, обом, кордоном поділеним сторонам – Великій Україні й Галичині, – ближче пізнати мову одна одної, і тим облегчити такий помітний уже процес утворення спільної української літературної мови, одної для сходу й для заходу» (Український стилістичний словник, Львів, 1924).

У курсі української культури, читаному в Українському Народному Університеті в Києві 1918 р., приват-доцент І. Огієнко говорив про мову як головну ознаку нації, виразника національної культури, наголошував, що «поки живе мова, житиме народ, яко національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорується меж дужчим народом» (Українська культура. Коротка історія українського життя українського народу, 1918).

У 30-і роки ХХ ст. учений створив «Науку про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехізис...» (1936), де розробив основні принципи рідномовної політики, подав своєрідний звіт державної та індивідуальної практик найкращого розвитку рідної мови. «Для одного народу мусить бути тільки одна літературна мова, що найсильніше зцементує окремі його племена в одну свідому міцну націю», – писав філолог. Щоб літературна мова була єдиною для всього народу, необхідно, за переконанням І. Огієнка, мати обов'язкову літературну вимову і правопис. Тут же розглядаються деякі питання культури мови: використання мовних багатств у творах письменників, правильне наголошування, вживання діалектизмів, архаїзмів, іншомовних слів, простота наукового викладу, необхідність вироблення рідномовної термінології і под.

У державних народів, постулює вчений, розвиток літературної мови забезпечується не лише законами, а й сферою використання: в науці, освіті, офіційно-діловому спілкуванні, приватному житті, церкві і под. Тому в рідномовному катехізисові визначаються обов'язки преси, церкви, школи, батьків, учителів, учених, молоді, емігрантів та ін. стосовно материнської мови. «Народ, що свідомо плаєкає почуття всенаціональної одності, цебто плаєкає свою соборну літературну мову... забезпечений від мовного винародовлення».

Наведемо лише одну цитату з пристрасного заклику І. Огієнка до співвітчизників берегти рідне слово: «У народа, що не знає соборної літературної мови, а тим самим не знає й почуття всенаціональної одності й карнос-

ти, панує політична й культурна анархія, що приносить йому безсилля, ліпше – знайство, продажність, хрунівство, винародовлення, зраду» [11, с.16-17]. Тут же вчений-мовознавець закликає створювати рідномовні товариства, подає примірний статут для них, формулює десять найголовніших мовних заповідей свідомого громадянина. Ця пристрасна небайдужість І. Огієнка до «проблем розвитку української мови засвідчена ним ще в часи лихоліття громадянської війни, коли він уперше і поки що востаннє перевидав «Граматику» О. Павловського зі своєю передмовою з нагоди її сторічного ювілею. Ним же як головою Правописної комісії були укладені перші на Україні «Головні правила українського правопису», розглянуті на спільному засіданні УАН 17.05. і 12.07.1919 р. та 29.02.1920 р. і ухвалені з незначними змінами та доповненнями (членами комісії були А. Кримський та С. Тимченко) [3, с.65].

Особливий інтерес становлять думки І. Огієнка про наголос української мови. Зазначимо, що він першим з українських мовознавців став займатись історичною акцентологією. Першою працею в цій галузі була монографія «Русское литературное ударение. Правила и словарь русского ударения» (1914), ідеї якої полягають у твердженні, що заміна музикального наголосу на експіраторний викликала руйнування старої акцентної системи, нова ж система, однак, пов'язана з попередньою багатьма нитками історичної спадкоємності. Перебудова акцентної системи була викликана занепадом зредукованих, а це посилює роль аналогії при сформуванні нової системи. Другим чинником, що впливав на формування нової системи наголосу, особливо в похідних словах, була семантика слова. Культурно-історичне значення має праця «Об ударении в собственных именах исторических лиц, писателей, деятелей и т. п.» (1912). Багато уваги наголосу приділяється і в «Курсе украинского языка» (1918), де автор розвиває думку про первісність кореневого наголосу в українській мові, вказує на збереження нею цього наголосу (напр.: бажання, снідання, стрічання, на Петра, на Павла, на Дмитра), систему якого вважає близькою до наголосу сербського. Ці ж думки І. Огієнко висловлює у «Нарисах з історії української мови» (1927). Докладніше, систематично ці думки викладені в третьому томі «Історії церковнослов'янської мови», присвяченому фонетиці церковнослов'янської мови. У цій праці автор доводить, що українська мова вже у XV ст. мала свою оригінальну і послідовну систему наголосу, причому «ця давня система українська була навіть більш послідовною, як система сучасна, бо до сучасної української надзвичайно сильно увірвалася жива аналогія й поплутала давню послідовність» [10, с.329].

Проблеми власне історичної акцентології української мови розглядає І. Огієнко в кількох статтях, серед них слід виділити «Український наголос в XVI віці», «Український наголос на початку XVII-го віку» та «Наголос як метод означення місця виходу стародрукованих книжок. Замітки з історії наголосу на послугах палеографії».

У цих працях він обґрунтував низку положень, що стосуються передусім історичної акцентології: вивчення наголосу повинно проводитися в історичному плані, порівняно з іншими мовами, джерелом дослідження наголосу мають бути говори, українська поезія. При цьому вчений застерігав, що *licentia poetica* в поетичних творах завжди обмежена і «вольності» допустимі лише при ваганнях у наголошуванні.

І. Огієнко пояснював, що давній наголос української мови був музикальний, як зараз у сербській мові. Згодом він утратив свою музикальність і став експіраторним. Проте в багатьох областях України ще й досі зберігаються залишки цього давнього наголошування. Найбільш співзвучним і мелодійним, на думку вченого, є полтавські говори.

У своїх працях учений прокоментував систему знаків для позначення місця наголосу в слові (оксія, варія, камора) і докладно з'ясував основні засади розставлення цих знаків у давніх рукописах, стародруках.

В акцентологічних дослідженнях І. Огієнка маємо ґрунтовні пояснення наголосу слів різних морфологічних класів, у тому числі іншомовної лексики.

Акцентологічна спадщина І. Огієнка (як і лінгвістична загалом) є невичерпним джерелом при дослідженні процесу становлення і розвитку української акцентної системи, а також при висвітленні її національної специфіки.

Поряд із фундаментальними дослідженнями з історії української мови, сучасної української літературної мови, її стилістики та правопису з проблем славитичної, стоарослов'янської мови, палеографії, лексикології, етимології тощо у добробку проф. І. Огієнка значне місце посідають і праці з української діалектології.

Свої міркування з проблем теоретичної діалектології І. Огієнко чи не найдокладніше виклав у рецензії на книгу І. Зілинського «Карта українських говорів» (1933), зокрема про значення відбору критеріїв класифікації більших і менших діалектних груп, про важливість урахування історії колонізаційних рухів при генетичному розподілі говорів тощо. Слідом за О. Синявським І. Огієнко наголошує на необхідності ґрунтовного вивчення південно-східного наріччя, зокрема й говорів батьківщини Т. Шевченка чи середньонаддніпрянських, що лягли в основу сучасної української літературної мови. Актуальною в наш час є його думка, що на карті угруповання українських говорів (на синтетичному описі) не слід обмежуватися мапою розселення українців тільки в Європі, але подавати «наші колонії в Азії, тим більше, що українців у Азії вже дуже показне число навіть стало там осілих».

Оригінальним є дослідження І. Огієнка з історичної української діалектології: «Словацько-українська спільнота в лемківському говорі половини XVIII-го ст.» (1936), сюди ж слід віднести й «Українська Житомирська Євангелія. Опис пам'ятки, аналіз мови і словник...» (1922), «Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський апостол 1560-х р. I-II» (1930) та ін.

І. Огієнко описав і з'ясував природу низки українських діалектних явищ: 1) побутування в західноукраїнських говорах слів жін.р.: *бензина, зуна, мармеляда, рецепта, резерва, флота, шифра, шруба* та ін., що в говорах центральних і східних районів України вживаються як іменники ч.р. – *бензин, суп, мармелад* тощо; 2) закінчення ор. од. ж. р. – ов/ – оу/ – оју/ – ојq / та ін.

Діалектологічні матеріали, особливо лексичні, вчений досить широко використовував у своїх численних лексикологічних та етимологічних дослідженнях і вельми багато в працях про кодифікацію сучасної української літературної мови (див. «Рідне писання. Частина друга», «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» (1934) та ін.

«Рідна мова» – український щомісячний науково-популярний журнал, який протягом 1933-1939 рр. виходив у Варшаві та Жовкві. Організатором, видавцем, головним редактором, автором більшої частини статей був проф. І. Огієнко. Головна ідея журналу втілювалася в гаслі: «Для одного народу – одна літературна мова, одна наукова термінологія, один правопис». Редакція журналу не могла залишити поза увагою процес формування української наукової термінології.

Засади створення української наукової термінології виклав І. Огієнко в статті «Для одного народу – одна наукова термінологія (РМ, 1935, II). Підкреслюючи необхідність вироблення спільної для всього українського народу терміносистеми, автор висловлює свою думку про співвідношення запозиченої і власної частин, критикує курс уряду радянської України на надмірну латинізацію. При

створенні власних слів, застерігає І. Огієнко, небажана омонімія: як приклад такого збігу наведені російські терміни *надеж* (граматичний) – *надеж скота*.

Свою оцінку дає редактор журналу термінологічним працям, які з'явилися в радянській Україні. Зокрема, кілька статей присвячено діяльності Інституту Наукової Мови в Києві, термінологічній комісії міністерства шляхів у Києві, окремим словникам.

І. Огієнко вважає, що розвиток української мовознавчої термінології починається з появою різного роду граматики у XIX ст. Він поділяє всю граматичну літературу на три періоди: 1) до 50-х років; 2) 50-і – 80-і роки; 3) з 1889 і до кінця століття. На думку І. Огієнка, джерелом української лінгвістичної термінології була термінологія грецька і латинська, що входила в нашу мову як безпосередньо, так і через посередництво інших мов.

У праці «Історія української термінології» І. Огієнко визначає засади, на яких повинна формуватись українська мовознавча термінологія: 1) чітка і прозора структура термінів; 2) в основі термінотворення жива українська мова; 3) творення термінів за фонетичними і морфологічними законами української мови.

І. Огієнко вважає, що власне українська лінгвістична термінологія бере свій початок від підручника О. Огоновського «Грамматика русского языка» (1889), у якому зроблена спроба створити мовознавчі терміни на українському ґрунті.

Заслуговує на увагу й те, що І. Огієнко не залишає поза увагою впливи, що мали місце при формуванні української граматичної термінології. Він указує на такі джерела впливів: 1) слов'янський; 2) російський; 3) польський; 4) живої народної мови.

Оскільки, як пише І. Огієнко в «Українській культурі», наші вчені завжди творили науку для інших, то українське мовознавство навіть у перших десятиліттях XX ст. не мало досконалої як граматичної, так і загалом мовознавчої термінології. Про участь українських учених у процесі творення термінів для чужинців свідчить хоча б те, що досі російське мовознавство послуговується термінами, які знаходимо ще в граматиці М. Смотрицького.

І. Огієнко розглядає мову як одну з найбільших культурних цінностей українського народу. Він уважав, що в ній відбився народний дух. Вона є однією з найзручніших та наймелодійніших мов. Серед слов'янських мов, уважав І. Огієнко, українська найбагатша на лексику, найвиразніша на синтактику. У ній надзвичайно багата синоніміка.

Чимало уваги приділяв І. Огієнко появі перших українських словників. Це явище свідчило про зростання української національної самосвідомості.

Одразу ж після закінчення університету молодий дослідник підготував низку словників російської мови. Віддавшись цілком українознавчим студіям, він уклав «Український правописний словник» (1923 р., 1925 р.). Над питанням, як складати словники, мовознавець міркує в рецензії на невеликий (близько 25 тис. слів) «Українсько-російський словник» В. Дубровського, виданий 1909 р. Критикуючи його недостатню нормативність, І. Огієнко зазначав, що реєстрові слова повинні мати певні стилістичні ремарки, позначки, які б свідчили про обмеження сфери вживання певних слів, адже не можуть бути однаково нормативними загальноновживані і нові «ковані» слова, які ще не ввійшли в активний ужиток, а також розмовні й просторічні одиниці. Розмежування слів та їхніх варіантів, літературних і регіональних, І. Огієнко здійснив в «Українському стилістичному словнику», виданому 1924 р. у Львові. Нормалізації української мови сприяв і «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» (1934 р., Жовква), що містив «позичені» слова і західноукраїнські регіоналізми.

Учений уболівав за нормалізацію термінології; ще на початку своєї наукової діяльності він простежив розвиток національної граматичної термінології в праці «Історичний словник української граматичної термінології» (1908 р.), а згодом у журналі «Рідна мова» охоче вміщував словники термінів різних галузей.

Нелегкою дорогою прийшов до читача «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови» (1961 р.), роботу над яким І. Огієнко розпочав ще 1918 р. Було зібрано 200 тис. карток, але величезна праця загинула в Кам'янці-Подільському після еміграції дослідника. Тож за океаном він почав роботу заново. Словник Огієнка був укладений і опублікований ще до виходу академічного двотомного «Словника мови Шевченка», але й досі має велику наукову вартість (лексми з Шевченкових творів розміщені за алфавітом, показані в синтагматичних зв'язках і, де треба, мають тлумачення).

Найбільший словник І. Огієнка «Етимологічно-семантичний словник української мови», який друкувався в журналі «Віра й культура», так і не побачив світ окремим виданням за життя автора. Згодом його впорядкував Ю. Мулик-Луцик. Чотиритомний словник вийшов у світ у Вінніпезі (1979-1994 рр.). Цінність його важко переоцінити, адже пошук першокоренів слова – одна з найскладніших проблем мовознавства, а він нині – єдина велика українська праця з етимології, щоправда, доступна не всім українським користувачам.

До лексикографії І. Огієнко звертався повсякчас, додаючи до монографій словнички – правописний, українських наголосів, старослов'янської мови тощо. Чимало його праць ще залишилося в рукописному вигляді: «Стилістично-граматичний словник української мови», «Географічні назви в українській мові» та ін. [8, с.62].

У науковому дарюнку проф. І. Огієнка помітне місце посідають етимологічно-семасіологічні та історичні нариси про життя окремих слів і висловлювань. Ці розвідки з'явилися передусім із практичної необхідності. Виклад матеріалу здійснено «просто, популярно, без удавання в філологічній й етимологічній подробиці» (РМ, 1933, ч.2, с.59). Автор вважає, що його нариси є тільки сирим, незакінченим матеріалом, який може стати у пригоді дальшому досліднику або йому самому для глибших наукових розвідок. Заслугове схвалення той факт, що словникові статті з життя слів проф. І.Огієнко писав у довоєнний період, коли, крім О. Потебні, в галузі української етимології ніхто не працював. Відомі лише деякі статті, написані проф. Г. Ільїнським.

У своїх наукових розвідках проф. І. Огієнко за необхідності наводить приклади з багатьох слов'янських, а також старогрецької, латинської, старовв'янської та інших мов. Учений досліджував також походження і значення окремих тематичних груп лексики, у тому числі історичний розвиток різдвяних і великодніх обрядових виразів, як коляда, щедрівка, ведрик, вертеп, Василя, паска, пасхалія тощо. Тут проявляється добра обізнаність з історичною семасіологією і лексикологією не тільки української, а й інших мов, широкое використання історичних пам'яток інших слов'янських мов (польської, чеської).

Немає у слов'янській науці видатних дослідників історії народів, їх мов і культур загалом, які б не досліджували та не спирали своїх наукових висновків на пам'ятки писемності, поряд не публікували тих чи тих пам'яток. Для прикладу можна назвати такі імена, як Ф. Палацький, Ф. Міклошич, І. Срезневський, В. Ягич, М. Грушевський, О. Шахматов та ін.. В українській науці значний внесок у цьому плані належить також ученому молодшого покоління Іванові Огієнку. І. Огієнко – особлива постать дослідника і видавця пам'яток писемності. У сфері його зацікавлень – різні види, типи і жанри пам'яток (біблійні тексти, богослужбові книги, агіографічні пам'ятки, патристика, літописи, ораторська проза, житий-

на література, грамоти і т.ін.), поряд пам'ятки різних територій слов'янського світу, різних народів і різних епох.

Якої б проблеми не торкався вчений: мовознавчої (дослідження про Пересопницьке і Хорошівське Євангелія, Крехівський Апостол), літературознавчої (руські літописи, «Слово о полку Ігоревім»), історії церкви (численні праці, що пізніше об'єднані в книгу «Українська церква», т.1-2), культури (чимало окремих розвідок і нарис історії культури, історія українського друкарства та ін.), кожна з них будується на основі великої кількості джерел, насичена значним історіографічним матеріалом. Це одна з притаманних рис творчої лабораторії і взагалі стилю і методу праці І. Огієнка як дослідника Середньовіччя. Пам'ятки аналізуються повністю і частково з метою пізнання тих чи тих галузевих аспектів науки, досліджуються як об'єкти літературно-художньої і перекладацької творчості, вивчаються з метою публікації і популяризації, а також у дидактично-прикладних цілях.

Одночасно в центрі уваги І. Огієнка – вивчення писемних пам'яток як об'єкта дослідження (це почалося ще до Першої світової війни і усталилось під час «семінару» В. Перетца). Тут окрему увагу акцентовано на зразок змісту і форми пам'яток. В оцінці походження найдавніших пам'яток на Україні вчений принципово виступає проти механічного трактування культурних впливів через письмо, письмовий акт, книгу, взятих без урахування історичних умов і потреб суспільства відповідної епохи, розглядає засвоєння відомостей іноземних джерел як закономірний творчий процес цивілізованих народів. Виходячи із загальних прикладів світової науки, характеристика рукописів І. Огієнка включає найчастіше: а) кодекологічно-палеографічні та б) історико-мовознавчі елементи. Вони складаються в першому випадку з відомостей про час виникнення пам'ятки, місце створення і провенієнцію, визначення редакцій і варіантів редакцій пам'ятки, встановлення формату, розміру (обсягу) та архітекtonіки пам'ятки, стану збереження тексту і пам'ятки загалом, визначення матеріалу, типу письма й особливостей почерку, ілюмінисценцій і т.ін.. Особливу, однак, увагу акцентовано на змісті пам'ятки, її авторстві, а якщо йдеться про перекладну пам'ятку, то на авторстві перекладу. Щодо історико-мовознавчих елементів, то особлива увага звертається на фонетично-правописні особливості мови, диакритичні знаки, у тому числі наголос, на розвиток і походження алфавітів, історію глаголиці і кирилиці. Загалом він вважає, що в «епоху Середньовіччя перемога національної мови в конфесійному письменстві дає підставу говорити про її поліфункціональність».

Дослідження пам'яток писемності І. Огієнко часто поєднує з публікацією їх зразків (актові джерела публікує повністю). У процесі підготовки цілого чи уривків рукопису опрацьовує вчений (у вступних розділах, передмовях, коментарях) питання теорії і методики видання джерел, принципи передачі тексту, його наукового редагування й археографічного оформлення. До перших об'ємних цього роду видань потрібно віднести «Wzorypismuгу licnich X-XVII ww.» (1927). До збірки ввійшли зразки найдавнішого грецького письма, зразки глаголических пам'яток писемності слов'ян, давнього болгарського письма (напис Самуїла 993 р.), найперші східнослов'янські пам'ятки – нарративні й актові, велика добірка зразків пам'яток староукраїнського письма. Всі публіковані пам'ятки супроводжуються розшифруваннями чи перекладами, поясненнями.

Поряд із нарративними пам'ятками І. Огієнко досліджує актові джерела. Він публікує «Дві найстарші молдавські кириличні грамоти» 1388 р., «Загублену українську грамоту половини XVв.» (ЗНТШ, 153) та інші.

Найбільше уваги дослідженню публікації пам'яток писемності І. Огієнко приділяє 1926-1932 рр., коли він був професором церковнослов'янської мови та палеографії Православного факультету Варшавського університету.

Чимало таланту й зусиль віддав І. Огієнко розшукуванню стародруків, видатних пам'яток української писемності, на основі яких з'являються унікальні монографії, нариси. Так, у розвідці «Загублений крем'янецький стародрук: «Синод лущкий 1638 р.» (Варшава, 1931) учений робить своєрідний історичний екскурс в історію закладання друкарень на Волині в першій половині XVII ст. Автор оповідає, як випадково натрапив на сто примірників стародруку, не зафіксованого й не описаного жодною бібліотекою. І. Огієнко розкриває його художню вартість.

Справжнім відкриттям у духовності нації є дослідження І. Огієнка «Загублена українська грамота половини XV віку: Палеографічно-лінгвістичний нарис» (Львів, 1935). Автор робить докладний опис від початку першотвору: стверджує, що грамота переховувалася в архівах Кракова, а з 1765 р. – Варшави. Відтак 1794 р. документ потрапив до Петербурга, згодом з іншими дипломатичними актами – до Москви. 1924 р. його разом з іншими паперами переправлено з Росії до Польщі. Грамота написана на пергаменті й являє собою «кирилицький палімпсест, що такі рідкі в нашій палеографії». Через лінгвістичний аналіз, базуючись на порівняльному методі дослідження, професор Огієнко переконливо доводить, що мова грамоти – західноукраїнська мова XV ст., у якій багато рис живої, розмовної. Польський вплив малопомітний, а церковнослов'янського немає зовсім. І. Огієнко робить загальний висновок: грамота першої половини XV ст. – «красномовний доказ, що нова українська літературна мова зростала без усякого впливу мови церковнослов'янської».

Внесок І. Огієнка у вивчення та видання старослов'янських, слов'янських і українських писемних пам'яток величезний. Сьогодні, з перспективи часу, задумуєшся, як загалом українська наука могла обходитися так довго без праць І. Огієнка і скільки вона втратила протягом останніх десятиріч, не використовуючи їх. Дуже важливим є введений ним у науковий обіг величезний фактологічний матеріал для вивчення мови і культури українського і слов'янських народів, ще більше в плані теорії джерелознавства та дидактично-прикладного застосування пам'яток, що проходило у 20-30-х роках в Україні, а від 40-х років – за кордоном, у ногу із загальним розвитком світової науки.

Серед широких інтересів І. Огієнка чільне місце посіли приклади українською мовою богословської літератури та боротьба за її впровадження у практику православної церкви. Ставши 1918 року ректором Кам'янецького державного університету, проф. І. Огієнко створив при богословському факультеті спеціальну групу, яка займалася перекладом богословських книг, і на цій ниві чи не найбільший був його здобуток. Цим самим учений продовжує започатковану XVI ст. «реформацію, що несла живу мову до церкви», і вбачає у перекладі важливе джерело збагачення національної мови.

Чимало зусиль додав проф. І. Огієнко як перекладач богослужбових книг і в повсенні роки. Заслуговує на увагу, наприклад, його переклад Нового Завіту (Львів, 1937) з грецької мови на українську, який, крім інформаційно-пізнавальної функції, закладеної в оригіналі, виконує ще й естетичну, оскільки впливає не лише на розум, а й почуття. Це досягається розширенням семантичної структури повідомлення, введенням близьких до простої мови орнаментальних засобів. Специфічною характеристикою перекладу є етнічна модальність, яка подається крізь призму власного світосприймання, свого прочитання Великої Загальнолюдської істини. Переклад Нового Завіту розійшовся по Європі, Америці, Австралії і є нині бібліографічною рідкістю. Вчений прагнув якнайточніше передати зміст Святого Письма взірцевою літературною мовою.

Отже, обсяг дослідницьких інтересів І. Огієнка вражає своїм проблемно-тематичним спектром на ниві української культури, мовознавства, славістики. До останніх днів свого життя І. Огієнко залишився вірним поборником ідеї соборнос-

ті української літературної мови для всіх українських земель, для всіх українців на материковій Україні та в близькій і далекій діаспорах. Думки науковця актуальні для кожної нації, що прагне зберегтися як цілість: мова – основа держави, вона об'єднує націю: літературна мова формується живим життям – пресою, школою, театром, кіно, радіо, рідномовною політикою; щоб зберегти мову, кожен повинен відчувати відповідальність за неї.

І. Огієнко не втомлювався нагадувати кожному про головні свої життєві гасла: не соромтеся свого українства, любіть свою мову, спілкуйтеся нею повсюдно, невинно вивчайте її, дотримуйтеся одного правопису, не занепасть свої душі зрадництвом усього рідного.

Список використаних джерел:

1. Болтівець С. Іван Огієнко про деякі особливості української мови / С. Болтівець // Дивослово. – 1996. – №5-6. – С. 14-18.
2. Грицак С. Рідномовні обов'язки (З приводу книжки проф. д-ра Івана Огієнка: Наука про рідномовні обов'язки. Жовква 1936, ст. 72. Бібліотека «Рідної мови» ч.7) / С. Грицак // Вибрані українознавчі праці. – Перемишль, 2002.
3. Задорожний В. Іван Іванович Огієнко – мовознавець / В. Задорожний // Мовознавство. – 1990. – №1. – С. 62-67.
4. Кононенко А.М. Іван Огієнко про формування найважливіших рис української літературної мови / А.М. Кононенко // Лінгво-філософські аспекти гуманітарної освіти : [матеріали наукової конференції]. – Суми, 1998. – С. 53-61.
5. Кононенко А.М. Питання становлення норм української літературної мови в працях І. Огієнка / А.М. Кононенко // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Вип. 5 (16). Серія: Літературознавство. – С. 62-73.
6. Кучинська І. Іван Огієнко про значення рідної мови в духовному відродженні особистості / І. Кучинська // Українська література в загальноосвітній школі. 2003. – №1. – С. 22-23.
7. Ляхощька Л. Граматика Івана Огієнка для народної школи / Л. Ляхощька // Початкова школа. – 1997. – №2. – С. 56-58.
8. Мовчун Л. Духовні скарби І. Огієнка / Л. Мовчун // Дивослово : [наук.-метод. журнал]. – 2003. – №10 (560). – С. 59-62.
9. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 294 с.
10. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. – Т.3. Фонетика церковнослов'янської мови / І. Огієнко. – Варшава, 1927. – С. 329.
11. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / І. Огієнко. – Жовква, 1936. – С. 16-17.
12. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка / М.Тимошик. – К., 1998.
13. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державній, науковій, редакторській та видавничій діяльності / М.Тимошик. – К. : Заповіт, 1997. – 231 с.

The article deals with the creative activity of the prominent Ukrainian linguist, Professor Ivan Ohienko; scientist's scientific priorities in the study of the Ukrainian language are proved, importance of scientist's ideas in the development of Ukrainian linguistic science is found out and the analysis of the main scientist's linguistic heritage is presented.

Keywords: Ivan Ohienko, Old Slavonic language, history of the Ukrainian language, native language, dialectology, accentology, term building.

Отримано: 10.10.2016 р.